

Tadeusz Ceynowa¹

MANUSKRYPT KS. ANDRZEJA JÓZEFA DELERDTA JAKO ŹRÓDŁO DO POCZĄTKÓW KULTU MATKI BOŻEJ BOLESNEJ W SKRZATUSZU

Streszczenie

Sanktuarium Matki Bożej Bolesnej w Skrzatuszu położone jest obecnie w diecezji koszalińsko-kołobrzesckiej. Jest jedynym miejscem, w którym czci się nieprzerwanie od ponad 400 lat cudowną Pietę. Początki Skrzatusza sięgają XV wieku. Wówczas powstała tam pierwsza świątynia. Drugi kościół pw. Wniebowzięcia NMP wybudowano w 1572 roku. Poświęcił go sufragan poznański 3 lata później. W wyniku reformacji wcześniejsza samodzielna parafia skrzatuska została włączona jako filia do Wałcza na początku XVII wieku, wyodrębniona ponownie jako samodzielna przez bpa Wojciecha Tolibowskiego w 1660 roku. Obecna świątynia – sanktuarium i bazylika mniejsza – wybudowana została dzięki staraniom Wojciecha Konstantego Brezy pod koniec XVII wieku. Manuskrypt ks. Delerdt jest nieocenionym źródłem dla dziejów początkowych kultu maryjnego w Skrzatuszu. Autor – wikariusz miejscowy w latach 1768–1793 – na podstawie dostępnych źródeł opisał sposób, w jaki cudowna figura dostała się z Mielęcina do Skrzatusza. Niezwykle cenne są informacje o cudach dokonanych za wstawiennictwem Piety Skrzatuskiej. Ks. Delerdt przedstawia ponad 60 takich wydarzeń, podając często personalia obdarowanego, jego pochodzenie, jak i rodzaj doznanej łaski. Ważne jest skonfrontowanie tego źródła z innymi zachowanymi, a niewykorzystanymi archiwaliami. Warto będzie także porównanie XVIII-wiecznego tekstu ze Skrzatusza z innymi podobnymi z tego okresu.

Słowa kluczowe: Andrzej Józef Delerdt, sanktuarium maryjne, Skrzatusz, diecezja koszalińsko-kołobrzescka, kult maryjny

¹ Ks. dr Tadeusz Ceynowa, adiunkt Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Szczecińskiego, dyrektor Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołobrzesckiej, dyrektor Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Koszalinie, redaktor naczelny *Rocznika Skrzatuskiego*, współorganizator 6 rocznych cykliów „Kościołne dzieje Piły”; ORCID: 0000-0002-8105-8823. Adres do korespondencji: 75-817 Koszalin, ul. Seminaryjna 2, e-mail: tceynowa@interia.pl.

Abstract

MANUSCRIPT OF FR. ANDRZEJ JÓZEF DELERDT AS A SOURCE FOR THE BEGINNING OF THE CULT OF OUR LADY OF SORROWS IN SKRZATUSZ

The Shrine of Our Lady of Sorrows in Skrzatusz is currently located in the diocese of Koszalin-Kołobrzeg (Kołobrzeg). It is the only place where the wonderful Pieta has been worshiped continuously for over 400 years. The beginnings of Skrzatusz date back to the 15th century. Then the first temple was established there. The second church Assumption of the Blessed Virgin Mary was built in 1572. It was consecrated by the Poznan (Poznań) suffragan three years later. As a result of the Reformation, the earlier independent Skrzatusz parish was incorporated as a branch into the town of Walcz (Wałcz) at the beginning of the 17th century, it was separated again as independent by Bishop Wojciech Tolibowski in 1660. The present temple – sanctuary and smaller basilica was built thanks to the efforts of Wojciech Konstanty Breza after the end of the 17th century. Manuscript of Fr. Delerdt is an invaluable source for the early history of the Marian cult in Skrzatusz. The author – local vicar in 1768–1793 described the way in which the miraculous figure got from Mielecin (Mielęcín) to Skrzatusz based on available sources. Information about miracles performed through the intercession of Pieta from Skrzatusz is extremely valuable. Ks. Delerdt presents over 60 such events often giving personal details of the recipient, his origin and the type of grace he suffered. It is important to confront this source with other preserved and unused archives. It will also be worth comparing the 18th-century text from Skrzatusz with other similar texts from that period.

Keywords: Andrzej Józef Delerdt, Marian shrine, Skrzatusz, Koszalin-Kołobrzeg (Kołobrzeg) Diocese, Marian cult

Wstęp

Kiedy Paweł VI kończył etap tymczasowości Kościoła katolickiego na Ziemiach Zachodnich i Północnych², administracja gorzowska miała na swoim terenie tylko cztery sanktuaria maryjne: Rokitno, Paradyż, Otyń i Skrzatusz. Diecezja gorzowska w 1972 roku dysponowała trzema pierwszymi, koszalińsko-kołobrzaska rozciągała swoją jurysdykcję nad Skrzatuszem, a szczecińsko-kamieńska nie posiadała żadnego sanktuarium³.

2 Paweł VI ogłosił bullę *Episcoporum Poloniae coetus* 28 czerwca 1972 roku.

3 Grzegorz Wejman, *Organizacja Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej w latach 1945–1972* (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2007), 217. O sanktuarium skrzatuskim wspominają autorzy przełomu XIX i XX wieku: Jan Korytkowski, *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnanensis* (Gnesnae: Jan Bernard Lange, 1888), 246; Sadok Barącz, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce* (Lwów, 1891), 248–249 – mylnie zamiast Skrzatusz podaje Skrzetusz; Wacław z Sulgostowa, *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne* (Kraków, 1902), 606–607; Alojzy Fridrich, *Historie cudownych obrazów NMP*

Do tej pory w Skrzatuszu wierni licznie gromadzili się 15 sierpnia w uroczystość Wniebowzięcia NMP, z racji odpustu parafialnego. W kościele tym od końca XVI w. czczona była figura Matki Bożej Bolesnej. Pierwszy ordynariusz udał się w dzień wspomnienia MB Bolesnej 15 września 1972 roku do Skrzatusza, gdzie ogłosił sanktuarium skrzatuskie jako jedyne i prawdziwe w diecezji. Otrzymało ono rangę diecezjalnego. Pierwszy ordynariusz koszalińsko-kołobrzeski Ignacy Jeż zapowiedział, że od następnego roku, na 15 września lub w pierwszą niedzielę po tej dacie, do Skrzatusza będą zapraszani wszyscy diecezjanie na odpust diecezjalny. Rozporządzenie to realizowali również kolejni biskupi koszalińsko-kołobrzescy (bp Czesław Domin 1992–1995; bp Marian Gołębiowski 1996–2003; bp Kazimierz Nycz 2004–2006 i obecnie od 2007 roku bp Edward Dajczak). Na początku lat 80. XX wieku zrodziła się myśl ukoronowania Piety Skrzatuskiej. Początkowo próbowano dopasować tę uroczystość do III pielgrzymki Jana Pawła II do Polski. Kiedy planów tych nie zrealizowano, podjęto decyzję o koronacji koronami papieskimi⁴ przez prymasa Polski Józefa Glempa. Uroczystość⁵ odbyła się przy licznie zgromadzonych biskupach, kapłanach i wiernych 18 września 1988 roku. Staraniem obecnego bpa diecezjalnego, E. Dajczaka, skrzatuskie sanktuarium dysponuje nową plebanią, domem pielgrzymym oraz odpowiednio zagospodarowanym terenem wokół kościoła⁶.

1. Z dziejów kościelnych Skrzatusza

Na podstawie dostępnych dziś źródeł trudno ustalić początki miejscowości Skrzatusz. Najstarszy znany dokument pochodzi z 1438 roku. Jest to dokument lokacyjny wydany przez tenutariusza Wałcza i Drahimia Piotra Wolfa. Jak podaje J. Nowacki, pierwszymi sołtysami byli Stanisław Ćwikich i Marcin Oszczepnikowicz⁷. Mieszkańcom Skrzatu-

w Polsce, t. 1: *Objęjący obrazy Archidiecezyi gnieźnieńsko poznańskiej, diecezji chełmińskiej i warmińskiej* (Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Jezusowego, 1903), 176–181.

- 4 Zdzisław Janiec, „Koronacja obrazu Matki Bożej jako przejaw czci Maryjnej”, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 7, red. Jan Walkusz (Lublin: Wydawnictwa KUL, 2008), 87–103; Aleksandra Witkowska, „Koronacja obrazów”, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9 (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 2002), kol. 884–886.
- 5 Tadeusz Ceynowa, „Koronacja figury Matki Boskiej Skrzatuskiej”, *Rocznik Skrzatuski* 1 (2013): 91–106. Niektórzy badacze sugerowali, że koronacja musiała odbyć się już wcześniej, skoro we wcześniejszych inwentarzach stwierdzano obecność koron. Temu zaprzeczają artykuły znawców tematu: W. Malej, *Koronowane obrazy Matki Najświętszej w Polsce* (Warszawa, 1958); Aleksandra Witkowska, „Uroczyste koronacje wizerunków maryjnych na ziemiach polskich w latach 1717–1992”, w: *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX wieku na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych* (Kraków: Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1995), 87–103.
- 6 Kuria biskupia przeznaczyła znaczne środki finansowe na ten cel, partycypują w tym dziele wszystkie parafie diecezji. Przeprowadzono także prace remontowe wewnątrz świątyni, zainstalowano nowe oświetlenie wewnątrz i na zewnątrz.
- 7 Józef Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2 (Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1964), 387.

sza zagwarantowano takie same prawa jak mieszczanom wałęckim, co było z pewnością znaczącym wyróżnieniem⁸.

Lokacyjne prawo niemieckie gwarantowało wówczas odpowiednie uposażenie dla kościoła, dlatego uprawnione jest przekonanie, że pierwsza, z pewnością drewniana, świątynia musiała powstać w tym samym czasie⁹. Przywilej dla Skrzatusza z XV wieku potwierdził i doprecyzował 21 lutego 1532 roku władca Polski Zygmunt I Stary¹⁰. Wizytacje z XVII wieku wspominają drugi kościół¹¹ konsekrowany w 1572 roku przez sufragana poznańskiego, biskupa Stanisława Szedzińskiego¹².

Skrzatusz do XVI wieku należał do dekanatu i oficjalu kalisko-wałęckiego¹³. W 1510 roku stwierdzono tam jeszcze blisko 90 samodzielnych parafii. Poglądy Lutra dotarły najwcześniej do północno-zachodniej części dekanatu, położonej w Nowej Marchii. Tam od XIII wieku kolonizowane tereny systematycznie poddawano germanizacji. Kapituła poznańska, chcąc ratować sytuację, radziła biskupowi Stanisławowi Branickiemu, aby reaktywował podupadający oficjulat i powierzył go proboszczowi w Kaliszu Pomorskim. Szybkie postępy reformacji uniemożliwiły realizację tych planów. Adolf Pawiński stwierdzał, że ziemia wałęcka jest słabo rozwinięta i mało zasiedlona. Z pewnością duży wpływ na to miało samo środowisko naturalne. Najdalej wysunięty na północ powiat wielkopolski miał najniższą średnią, jeżeli chodzi o liczbę parafii na milę kwadratową, i najrzadziej rozmieszczone miasta w całym województwie¹⁴. Nowinki religijne nie wszędzie były od razu akceptowane przez miejscową ludność. Największe opory budziły wśród chłopstwa i mieszkańców małych miasteczek. Nowe porządki znosiły obrzędy religijne mocno zrosnięte z dotychczasową obyczajowością i tradycją. Poddani niejednokrotnie odbierali nowe wyznanie jako umocnienie władzy dziedzica, a nowych duchownych kojarzyli z funkcjonariuszami pańskimi. Ci, którzy zdecydowali się pozostać przy katolicyzmie, musieli pokonywać niejednokrotnie wiele kilometrów, aby skorzystać z posługi kapłana. Ideologia luteraska głosiła, że zostaną zniesione dotychczasowe ciężary, tymczasem

8 Friedrich W.F. Schmitt, *Geschichte Deutsch-Croner Kreises* (Thorn: E. Lambeck, 1867), 222. Autor powołuje się na Archiwum Koronne w Warszawie, gdzie odnalazł kopię tego dokumentu.

9 W zachowanych źródłach nikt nie wspomina o architekturze tej świątyni.

10 Krzysztof Hagedorn, „Powstanie parafii w Skrzatuszu i jej uposażenie”, *Seminare* 11 (1995): 208. Autor powołuje się na dokument podpisany przez ówczesnego wicekanclerza, biskupa krakowskiego, Piotra Tomickiego. Mieszkańcy Skrzatusza dodatkowo zwolnieni zostali z płacenia podatków na 15 lat.

11 Znane jest wyposażenie kościoła.

12 Prekonizowany na biskupa enneńskiego 3 grudnia 1568 roku. Wskazywany był biskupowi poznańskiemu, Adamowi Konarskiemu, przez kardynała Stanisława Hozjusza z Warmii i jego koadiutora Marcina Kromera. Uchodził za szczególnie uczonego i pobożnego. Zmarł 1 sierpnia 1572 roku. Uroczystość konsekracji odbyła się przed tą datą. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2, 185; Piotr Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2000), kol. 153–154, 228, 428.

13 Był to również archidiakoniat zanotecki i oficjulat foralny. Funkcjonował do początków XVI wieku. Oficjalurowie nowokaliscy mieli na swoim terenie zarówno władzę wikariusza generalnego, jak i oficjała.

14 Adolf Pawiński, *Źródła dziejowe*, t. 12 (Warszawa, 1883), 61–68.

najniższe warstwy nie zyskały materialnie na wprowadzonych zmianach, gdyż musiały uiszczać swoje dotychczasowe powinności finansowe i pracę predyktantom¹⁵.

Wobec powyższego stwierdzenie, że w powiecie waleckim zwycięstwo reformacji było kompletne i luteranizm przyjęła zarówno szlachta, jak mieszczenie i chłopci, a dotychczasowa organizacja kościelna przestała istnieć, wydaje się przesadzonym. Wyniki ostatnich publikowanych badań¹⁶ tego tematu zwracają uwagę na zróżnicowanie w euforycznym przyjmowaniu nowego wyznania. Nauka Lutra całkowicie wyparła katolicyzm w starostwie drahimskim, w dobrach Wedłów-Frydlandzkich, Wedłów-Tuczyńskich, Czarnkowskich (Człopa) i Golczów. Niemiecka ludność z reguły bez oporu przyjmowała nową wiarę. Zupełnie inaczej było wśród ludności polskiej, która liczniej zamieszkiwała południowe krańce Wałeczczyzny. Wsie Skrzatusz, Różewo i Witankowo, leżące w granicach starostwa waleckiego, pozostały katolickie w okresie trwania reformacji¹⁷.

Rewindykowanie dóbr katolickich i powrót do katolicyzmu na ziemi waleckiej datuje się od chwili objęcia funkcji starosty przez wojewodę poznańskiego Hieronima Gostomskiego¹⁸. Spory o odzyskiwanie świątyń ciągnęły się latami¹⁹.

Reformacja tak uszczupliła stan posiadania Kościoła katolickiego, że nawet odzyskiwane kościoły i dochody na przełomie XVI i XVII wieku nie umożliwiły powrotu do wcześniejszego stanu. Sytuacja w dekanacie kalisko-waleckim domagała się natychmiastowej reorganizacji. Tymczasem biskupi poznańscy wykazali brak zainteresowania tymi terenami. Dopiero bp Wawrzyniec Goślicki na zwołanym w 1602 roku synodzie zreorganizował swoją diecezję. Utworzono 7 dekanatów, w tym czarnkowski, do którego włączono pozostałe przy katolicyzmie parafie zanoteckie²⁰. Dawny dekanat i oficjalat utracił około 27 parafii w okolicach Kalisza Pomorskiego, Złocieńca i Mirosławca. Jak podaje ks. prof. J. Nowacki, wówczas upadł średniowieczny model parafii jednowioskowej. W wyniku wspomnianej wyżej reorganizacji sieci parafialnej utworzono około 10 parafii, do których dołączono liczne filie. Taki stan potwierdzają wizytacje staropolskie diecezji

15 Jolanta Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1995), 31.

16 Ludwik Bąk, *Ziemia walecka w dobie reformacji i kontrreformacji w XVI–XVIII* (Piła: Wydawnictwo Ekolog, 1999), 159. Jolanta Dworzaczkowa (Jolanta Dworzaczkowa, *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *do roku 1793*, red. Jerzy Topolski (Warszawa–Poznań: PWN, 1988), 556) stwierdza wyraźnie, że wszystkie parafie w ziemi waleckiej przeszły na luteranizm. Jednakże na mapie dotyczącej rozmieszczenia zborów różnowierczych w Wielkopolsce pod koniec XVI wieku („Mapa X. Rozmieszczenie zborów różnowierczych w Wielkopolsce około 1650 r.”, oprac. E. Jarmuszkiewiczówna, T. Kowalski, w: Jolanta Dworzaczkowa, *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *do roku 1793*, red. J. Topolski (Warszawa–Poznań: PWN, 1988), 560) nie wykazano obecności zborów w Skrzatuszu, Różewie i Witankowie. W miejscowościach przejętych z kościołem katolickim stawał się on automatycznie zborom protestanckim.

17 Bąk, *Ziemia walecka w dobie reformacji i kontrreformacji w XVI–XVIII*, 159.

18 Stanowisko objął w 1589 roku. Powrócił do katolicyzmu pod wpływem poznańskich jezuitów. Zygmunt Boras, Ryszard Walczak, Andrzej Wędzki, *Historia powiatu waleckiego w zarysie* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1961), 109.

19 Bąk, *Ziemia walecka w dobie reformacji i kontrreformacji w XVI–XVIII*, 201.

20 Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, 554.

poznańskiej z lat 1628, 1641 i 1738²¹. Do zatrzymania rozwoju protestantyzmu walcie przyczynił się Zygmunt III i jego żona Konstancja, a także sprowadzeni do Wąlcza ojcowie jezuiti, którzy przez kolegium docierali nie tylko do młodzieży katolickiej²². Ewangelicy pozbawieni takiej szkoły w okolicy wysyłali do Wąlcza także swoją młodzież.

Dotychczasowa samodzielna parafia skrzatuska została włączona na początku XVII wieku do parafii pw. św. Mikołaja w Wąlczu. Aktu jej usamodzielnienia dokonał bp poznański Wojciech Tolibowski²³ w 1660 roku, mianując Jakuba Krueńskiego (jezuitę) pierwszym proboszczem. W tym samym roku Skrzatusz stał się siedzibą nowo utworzonego starostwa nowodworskiego. Powstało ono z części starostwa waleckiego i ujsko-pilskiego. Potop szwedzki i wojny początku XVIII wieku bardzo zubożyły region i sam Skrzatusz. Poszerzany tzw. kordon sanitarny przez króla pruskiego na przełomie lat 60. i 70. XVIII wieku był zapowiedzią tego, co stało się faktem w 1772 roku. Skrzatusz wraz z całą ziemią walecką wszedł w skład państwa pruskiego. Pod względem kościelnym nic się nie zmieniło. Wraz z dekanatem waleckim w Prusach Zachodnich, rejencji kwidzyńskiej od 1821 roku, Skrzatusz stanowił najdalej wysuniętą enklawę Kościoła poznańskiego, w randze arcybiskupstwa²⁴. Zakończenie I wojny światowej i ustalenia wersalskie pozostawiły Walecczyznę ze Skrzatuszem w granicach państwa niemieckiego. Arcybiskup Edmund Dalbor desygnował kanonika dra Roberta Weimanna jako swego delegata do Tuczna, aby stanął na czele powstałej delegatury. W 1923 roku Pius XI ustanowił administrację apostolską, dołączając do terenów wielkopolskich dekanaty z diecezji chełmińskiej. W 1930 roku, po konkordacie z Prusami, podniesiono tę strukturę kościelną do rangi Wolnej Prałatury w Pile²⁵. Od zakończenia II wojny światowej

21 Bąk, *Ziemia walecka w dobie reformacji i kontrreformacji w XVI–XVIII*, 198–200; Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, 554; Henryk Jeneralczyk, *Dekanat walecki, jego organizacja i struktura w XVI w.*, mps (Poznań, 1975), 63–69; Lech Bończa-Bystrzycki, „Dekanat walecki XVI–XVIII w.”, *Koszalińsko-Kolobrzeszkie Wiadomości Diecezjalne* 13, 1–2 (1988): 36–51.

22 Zygmunt Boras, *Ateny Waleckie. Zarys historii gimnazjum waleckiego* (Wąlcz: Zakłady Graficzne, 1990); Ludwik Bąk, *Dzieje szkoły średniej w Wąlczu* (Wąlcz: Liceum Ogólnokształcące, 1998); Bąk, *Ziemia walecka w dobie reformacji i kontrreformacji w XVI–XVIII*, 289–388. Autor bardzo tendencyjnie ocenia pracę jezuitów w Wąlczu i okolicy. Max Rohwerder, „Aus der Geschichte des Gymnasiums in Deutsch-Krone”, *Grenzmärkische Heimatblätter* 9, 1 (1933): 35–39.

23 Fakt ten potwierdzają późniejsze wizytacje oraz wpis w pierwszej księdze metrykalnej (chrzty, śluby i zgon) pochodzącej ze Skrzatusza. Księga ta, prowadzona już od 1658 roku, może wskazywać na wcześniejszą erekcję parafii. Zamianowany 15 listopada 1660 roku pierwszy proboszcz został tam uroczystie wprowadzony 8 grudnia w uroczystość Niepokalanego Poczęcia NMP. W obrzędzie tym uczestniczył proboszcz walecki – Kazimierz Mincenberg, komendarz z Łubianki – Walenty Stijanowicz i walecki jezuita Franciszek Fabricz, zmarły 4 lata później. Rohwerder (Rohwerder, „Aus der Geschichte des Gymnasiums in Deutsch-Krone”, 36) wydał w Kolonii w 1967 r. *Historia Residentiae Walcensis Societatis Jesu ab Anno Domini 1618*, opatrzył wstępem, zrobił ciekawe aneksy ułatwiające poruszanie się po tekście. Oryginał historii jezuitów znajduje się w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu pod numerem 56 (Max Rohwerder, *Historia Residentiae Walcensis Societatis Jesu ab Anno Domini 1618 avo. Geschichte der Jesuitenresidenz in Walcz (Deutsch-Krone) 1618–1773* (Kolonia, 1967)). Jest to ważne źródło, gdyż spisywano je na bieżąco; daje bogaty obraz życia Polaków i Niemców, katolików i protestantów, nie tylko z Wąlcza, ale i okolicy. Niestety, tego momentu nie uwiecznił na kartach jezuitki kronikarz.

24 Tadeusz Ceynowa, *Ziemia pogranicza. Dekanat walecki w latach 1821–1920* (Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne Polwen, 2004), 49–62.

25 Ludwig Petzelt, „Die Errichtung der Erzbischöflichen Delegatur und die Anfänge der Apostolischen Administratur Tütz”, w: *Die Apostolische Administratur Schneidemühl*, red. F. Westpfahl (Schneidemühl: Verlag des Johannes-

jurysdykcję na tym terenie przejął ks. dr Edmund Nowicki na mocy specjalnych uprawnień prymasa Augusta Hlonda. Stan tymczasowości zakończył się po wieloletnich staraniach prymasa Stefana Wyszyńskiego i biskupów gorzowskich. Od 1972 roku Skrzatusz nieprzerwanie należy do dekanatu wałęckiego w diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej. Nowy podział administracyjny odłączył Skrzatusz od powiatu wałęckiego. Obecnie leży w gminie Szydłowo, powiecie pilskim i województwie wielkopolskim.

2. Zawartość manuskryptu

Zadaniem archiwów historycznych jest gromadzenie, zabezpieczanie, opracowywanie i udostępnianie zdeponowanych w nim dokumentów. W diecezjach erygowanych z dawnej administracji gorzowskiej takie instytucje utworzono w 2003 roku. Bp Marian Gołębiowski, w nawiązaniu do ustanowienia Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołobrzeskiej, wydał zarządzenie w sprawie gromadzenia zbiorów. Prawodawca zaznaczył, że archiwalia znajdujące się w posiadaniu parafii, a wytworzone przed 1945 roku (księgi metrykalne, wszelka dokumentacja, kroniki, mszały, druki), należy przekazać w obowiązkowy depozyt do nowo utworzonego archiwum diecezjalnego. Mają się tam również znaleźć oryginały dokumentów szczególnej wagi, chodzi o dekrety podnoszenia kościołów do godności bazyliki mniejszej, koronacji cudownych obrazów i figur oraz inne dokumenty uznane przez biskupa diecezjalnego za szczególnie ważne dla Kościoła. Realizując powyższe ustalenia, pracownicy archiwum rozpoczęli proces przejmowania archiwaliów z parafii z rodowodem sprzed II wojny światowej. Okazało się, że parafia pw. Wniebowzięcia NMP w Skrzatuszu należy do wyjątkowych pod względem ilości zachowanych archiwaliów²⁶. Po zabezpieczeniu i wstępnym opracowaniu okazało się, że spośród 246²⁷ poszytów znajduje się jeden wyjątkowy. Zawiera on kilka zszy-

boten, 1928), 12–15; Bolesław Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)* (Lublin, 1972), 370; Erich Klitsche, „Die Bulle de salute animarum vom Jahre 1821 und die Entwicklung der kirchlichen Verhältnisse im Osten Deutschlands bis auf unsere Zeit”, w: *Die Apostolische Administratur Schneidemühl*, red. F. Westpfahl (Schneidemühl: Verlag des Johannesboten, 1928), 46–47; Erwin Gatz, „Schneidemühl”, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 9 (Freiburg–Basel–Rom–Wien: Herder, 2000), szp. 189–190; Roland Prejs, „Pralatura pilska w świetle schematyzmu z 1940 r.”, *Roczniki Teologiczne* 55, 4 (2008): 36–37. Tam też literatura na temat pralatury pilskiej. Autor przy opracowaniu artykułu korzystał z kopii tego schematyzmu znajdującej się w Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołobrzeskiej (dalej ADKK). Tadeusz Ceynowa, „Materiały Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołobrzeskiej w Koszalinie dotyczące kościelnych dziejów Piły”, *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* 26 (2019): 251–252.

26 W okolicy Skrzatusza, w Wałczu (326 poszytów), Jastrowiu (148), Zakrzewie (413) zachowała się podobna liczba archiwaliów, natomiast w Pile, Starej Łubiance i Róży Wielkiej tylko po kilka lub kilkanaście poszytów. W wyniku działań wojennych utracono całą dokumentację pilskiej pralatury. Dużą roztropnością i przewidywaniem wykazał się ks. Franciszek Garske, ówczesny wikariusz skrzatuski. Po śmierci dziekana i proboszcza Gregora Krügera (17 kwietnia 1944 r.) sam duszpasterzował w parafii. Kiedy zbliżał się front, wyniósł zawartość archiwum parafialnego do zaprzyjaźnionej rodziny. Rosjanie spalili plebanię. Kiedy opuszczał Skrzatusz w 1946 r., pozostawił archiwalia polskiemu duchownemu. *Freie Prälatur Schneidemühl 1942* (Schneidemühl, 1942), 20.

27 Do najstarszych, pochodzących z 1658 roku, zaliczają się księgi metrykalne, zdecydowana większość pochodzi z XIX i pierwszej połowy XX wieku. Dokumenty te dotyczą: rozporządzeń władz świeckich i kościelnych, budynków sakralnych, duchowieństwa, duszpasterstwa, szkolnictwa oraz spraw finansowych.

tych dokumentów z końca XVII i XVIII wieku. Zostały połączone ze względu na ważność dla parafii i opisane jako najstarsze dokumenty²⁸. Pierwsze 10 kart to manuskrypt ks. Andrzeja Józefa Delerda. Karty 11–16 przedstawiają odpis z wizytacji archidiakona Mikołaja Zalaszewskiego w Skrzatuszu w 1696 roku²⁹. Warte zauważenia jest to, że włączono do akt dokument wystawiony przez Jana III Sobieskiego na sejmie w Warszawie w 1690 roku. Monarcha znacznie powiększył wówczas beneficjum skrzatuskie oraz nadał godność prepozyta w randze kanonika honorowego kapituły poznańskiej każdemu proboszczowi. Odpowiednie szaty mógł nosić tylko na terenie swojej parafii. Na kartach 17–18 umieszczono odpis darowizny Rafała Leszczyńskiego z 4 maja 1702 roku na rzecz ubogich pielgrzymujących do Skrzatusza³⁰. Kolejne 2 karty to również odpis – z Ksiąg grodzkich w Wałczu³¹ – Synagoga pilska przekazuje legat w wysokości 1 tys. florenów na przytułek w Skrzatuszu w 1716 roku. Kolejny dokument (k. 21–26) przedstawia odpis z wizytacji ks. kanonika Franciszka Libowicza w 1727 roku. Ostatnie karty (k. 27–32) zawierają informacje dotyczące skrzatuskiego kościoła i parafii spisane w 1696 roku przez bpa poznańskiego Stanisława Witwickiego³².

Oryginały wszystkich wyżej przedstawionych dokumentów zachowały się w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu i można je porównać z odpisami. Jedynie manuskrypt ks. A. Delerda jest oryginałem niemającym kopii w innym archiwum. Ze względu na stan zachowania opisywanego poszytu zwrócono się o pomoc do pracowni konserwatorskiej w Książnicy Pomorskiej w Szczecinie. Tam przeprowadzono odpowiednie prace w celu trwalszego zachowania cennych dokumentów³³.

28 Obecnie poszyt ten ma sygnaturę 221 i wchodzi w skład zespołu Parafia rzymskokatolicka w Skrzatuszu w ADKK.

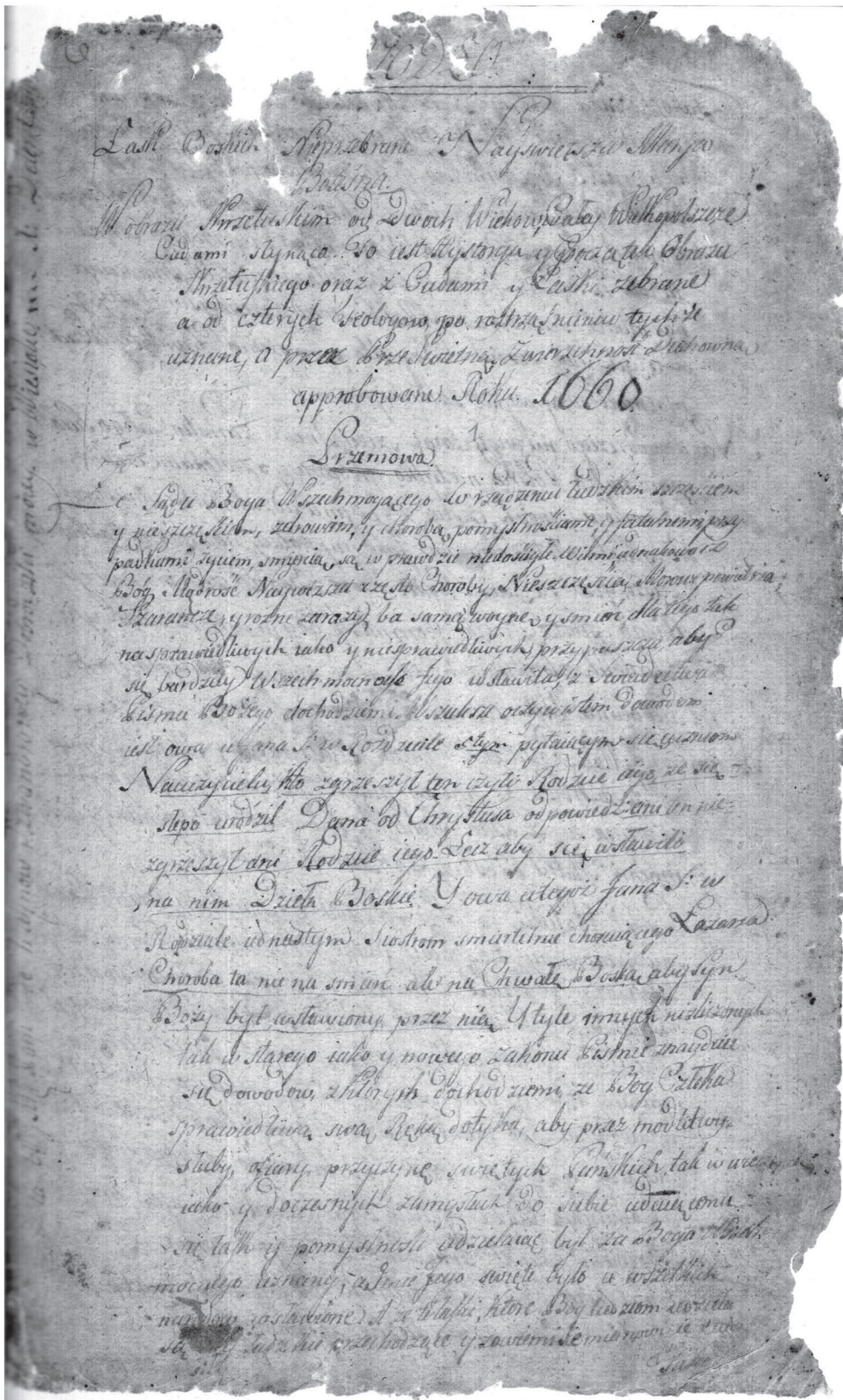
29 Całość wizytacji znajduje się w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu (dalej AAP) w zespole Acta Visitatio-nis (AV 18).

30 Odpisu dokonano z Ksiąg grodzkich w Wałczu w wigilię Bożego Narodzenia 1725 roku.

31 Odpisu dokonano w 1726 roku.

32 Biskup nawiązuje w nim do donacji Jana III Sobieskiego z 1690 roku. Jest to z pewnością zatwierdzenie postanowień króla.

33 Z uwagi na stan zachowania rękopisu w programie konserwatorskim przyjęto założenie, że zostanie poddany on pełnej konserwacji. Już bowiem wstępne oględziny wykazały zarówno uszkodzenia mechaniczne (przedarcia i ubytki), wyraźne wżery atramentowe, jak i ślady po grzybach i pleśniach. Po wykonaniu dokumentacji fotograficznej przystąpiono do mechanicznego oczyszczenia poszczególnych kart „na sucho” za pomocą gąbek, gumek proszkowych i czyścików z włosa szklanego. Grubsze nawarstwienia usunięto przy użyciu skalpeli. Następnie miejsca te wygumkowano i wypędzowano. Po oczyszczeniu „na sucho” przystąpiono do tamponowania i przecierania kart rękopisu tamponami z waty nasycenymi wodnym roztworem alkoholu etylowego w stosunku jeden do jednego. Następnie przystąpiono do kąpieli kart w roztworze Contradu 2000 w celu usunięcia plam i zacieków. Kąpiele w znacznym stopniu okazały się skuteczne, ponieważ plamy, zacieki i przebarwienia zniknęły lub w dużym stopniu zostały osłabione. Po kąpielach przystąpiono do uzupełnienia ubytków kart metodą maszynową. Pulpę papierową do wykonania uzupełnień dobrano tak, aby różniła się nieco od oryginalnego koloru papieru. Po dokonaniu uzupełnień każdą z kart przekleiono klejem metylocelulozowym, co w znacznym stopniu wzmocniło oryginalną strukturę papieru. Karty wysuszone pomiędzy bibułami i tekturami konserwatorskimi w prasie intro-ligatorskiej. Po wysuszeniu kart dokonano poprawek w miejscu przedarcia przy pomocy bibułki japońskiej. Karty zszyto według stanu oryginalnego i wykonano oprawę. Prace w Dziale Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych Książnicy Pomorskiej przeprowadziła konserwatorka Halina Trabszo pod kierunkiem dra Wojciecha Łopucha.

Fotografia 1. Pierwsza strona manuskryptu ks. Andrzeja Delerda³⁴

34 ADKK, Parafia Rzymskokatolicka w Skrzatuszu, Najstarsze dokumenty, sygn. 221. Stan przed konserwacją w Książnicy Pomorskiej w Szczecinie.

Autor manuskryptu, Andrzej Józef Delerdt, był długoletnim wikariuszem w parafii skrzatuskiej. Pojawił się w Skrzatuszu³⁵ najprawdopodobniej w początkach 1768 roku. Pierwszy zapis chrzcielny, przy którym widnieje jego nazwisko, jest datowany na 28 maja tego roku³⁶. Ostatnie jego zapisy metrykalne pochodzą z 24 listopada 1793 roku. Tego dnia pobłogosławił jedno małżeństwo³⁷. Pod datą 25 listopada 1793 roku widnieje informacja o jego zgonie w wieku 49 lat i pochowaniu w krypcie kościoła parafialnego³⁸. Analizując zapisy metrykalne z lat 1768–1793, można stwierdzić, że większość chrztów i ślubów była jego udziałem. Należy przypuszczać, że podobna sytuacja była również z pogrzebami. Tutaj pojawia się trudność, gdyż przy tych wpisach nie podawano personaliów obecnego duchownego. W XVIII wieku rządcy parafii sami dobierali sobie współpracowników – wikariuszy i sami również ich zwalniali, z pominięciem władz diecezjalnych³⁹. Stosowany także w ziemi wałeckiej zwyczaj prowizji proboszczowskich⁴⁰ prowadził czasami do konfliktów wśród duchowieństwa. Biskup Ignacy Raczyński dekretem z 9 marca 1804 roku zniósł dotychczasową praktykę. Ks. A. Delerdt podpisywał umowę z dwoma proboszczami – prepozytami: ks. Fryderykiem Wilhelmem Makinim (1757–1779) i ks. Johannesem Cyborthem (1779–1820). Jego głównym zadaniem wynikającym z umowy było wspieranie prepozyta w pracy duszpasterskiej: udzielanie sakramentów, nauczanie religii i głoszenie kazań⁴¹. Wikariusze w Skrzatuszu początkowo zamieszkiwali w budynku szpitalnym. Proboszcz Paweł Kraus (1680–1715) wybudował dla nich plebanię, a ks. Christian Józef Heyn (1736–1743) w 1738 roku odpowiednio uposażył dwóch wikariuszy, organistę i kantora⁴².

Powstanie manuskryptu datuje się na czas między I a II rozbiorem Polski. Wówczas ziemia wałecka włączona została do państwa pruskiego. W tekście znajdujemy dwie daty: 1777 i 1789 roku, które wskazują na to, że pierwsza część powstała wcześniej, a całe dzieło zakończono 12 lat później. Nie są znane dokładne przyczyny tak długiego okresu powstawania tzw. kroniki. Może to wynikać z tego, jak podaje sam autor, że

35 Nie można ustalić daty święceń i pochodzenia ks. Andrzeja Delerdt. W AAP nie zachowały się wpisy o otrzymanych święceniach po 1765 roku. Być może Andrzeja Kazimierza Delerdt można utożsamiać z naszym duchownym, wówczas znaczyłoby to, że 21 grudnia 1765 roku otrzymał tonsurę. Na dole strony pojawia się zapis, że osoba nieuprawniona dokonała wyrwania kilkudziesięciu stron z tej księgi podczas pożaru katedry poznańskiej. Po tym wydarzeniu archiwum katedralne zabezpieczono odpowiednim zamkiem. Dotychczas jedynym zabezpieczeniem była kłódka, jak się okazało – niewystarczającym. AAP, Acta Sacrorum Ordinationum (ASO 9).

36 ADKK, Parafia Rzymskokatolicka w Skrzatuszu, Księga Chrztałów, Małżeństw i Zgonów 1658–1777, 331.

37 ADKK, Parafia Rzymskokatolicka w Skrzatuszu, Księga Chrztałów 1777–1850, 17 listopada, 239; ADKK, Parafia Rzymskokatolicka w Skrzatuszu, Księga Małżeństw i Zgonów 1777–1850, 51.

38 ADKK, Parafia Rzymskokatolicka w Skrzatuszu, Księga Małżeństw i Zgonów 1777–1850, 235.

39 Ceynowa, *Ziemia pogranicza. Dekanat wałecki 1821–1920*, 185–187. Wcześniejsze zwyczaje trwały na tych terenach jeszcze do lat 20. XIX wieku.

40 Marian Fąka, *Stan prawny Kościoła katolickiego w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1815–1850 w świetle prawa pruskiego* (Warszawa, 1975), 113. Prepozyci skrzatuscy mieli potwierdzone prawo prowizji osobnym dokumentem.

41 W przypadkach nieobecności proboszcza całość odpowiedzialności spoczywała na nim i ewentualnie drugim wikariuszu.

42 Krzysztof Hagedorn, *Dzieje parafii w Skrzatuszu w Polsce przedrozbiorowej* (mps) (Lublin, 1988), 70 i 136. Autor powołuje się na wizytacje przechowywane w AAP.

przez 10 lat upraszał prepozyta o „autentyki”. Śmierć ks. Makiniego i objęcie stanowiska przez ks. J. Cybortha także opóźniło dokończenie finalizacji zapisów. Autor przyznaje, że decydujący wpływ na jego działalność pisarską mieli pobożni i szanowani parafianie⁴³. Potwierdzeniem tego jest dedykacja dla Anny z Klejnow⁴⁴ Szwandrowej z niedalekiej Wiesiółki, umieszczona na lewym marginesie pierwszej strony. Całość została napisana w języku polskim. Tak brzmi tytuł⁴⁵: <Ź>*ródło łask Boskich nieprzebrane, Najświętsza Maria Bolesna, w obrazie⁴⁶ skrzetuskim⁴⁷ od dwóch wieków w całej Wielkopolszcze cudami słynąca. To jest historia i początek obrazu skrzetuskiego oraz z cudami i łaski zebrane, a od czterech teologów, po roztrząśnieniu tychże, uznane, a przez Prześwintną Zwierzchność Duchowną aprobowane roku 1660.*

Po tytule następuje pierwsza część zatytułowana *Przedmowa*. Jest to teologiczne wprowadzenie i odwołanie się do Ewangelii Janowej do rozdziału 9 i 11⁴⁸. Idąc za jednym z teologów⁴⁹, można stwierdzić, że zaprezentowany tu komentarz w odniesieniu do cudów cechuje się bardzo dobrym ujęciem teologicznym: poprawnym spojrzeniem mariologicznym, odpowiednim ukierunkowaniem chrystologicznym, trynitarnym i biblijnym. Takie ujęcie nie zawsze było oczywiste w drugiej połowie XVIII wieku. Autor jest świadomy istnienia w Polsce szeregu miejsc związanych z kultem maryjnym. Wymienia jednak

43 Ks. Delerdt przez długoletni pobyt w parafii poznał specyfikę miejsca pielgrzymkowego w Skrzatuszu.

44 Piotr Klejna-Wendt, „Z dziejów wielkopolskiej linii rodu Klejna z Wiesiółki”, *Rocznik Skrzatuski* 4 (2016): 125–140.

45 Ostatnio zdecydowano się wydać manuskrypt: Andrzej Józef Delerd, *Źródło łask Boskich nieprzebrane. Matka Boska Bolesna ze Skrzatusza i Jej historia*, red. Agnieszka Borysowska, Tadeusz Ceynowa (Szczecin–Koszalin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołobrzeskiej, 2018). Na temat konkretnych miejsc świętych w Polsce zachowało się ponad 700 druków z lat 1515–1800. Rozkwit piśmiennictwa sanktuarijnego przypada na wiek XVII i XVIII. Niewątpliwym wpływ miały na to uroczyste koronacje, począwszy od Częstochowy (1717 r.). Więcej na ten temat zobacz: Aleksandra Witowska, Joanna Nastalska-Wiśnicka, *Ku ozdobie i obronie Rzeczypospolitej. Maryjne miejsca święte w drukach staropolskich* (Lublin: Wydawnictwo Werset, 2013), 31–83. Tam również bogata literatura tematu.

46 Chodzi o wizerunek, przedstawienie. Figura Matki Bożej Bolesnej (Pieta) wykonana została z drewna lipowego. Rzeźba o wymiarach 14x43x27 cm przedstawia Maryję ze spoczywającym ukośnie martwym ciałem Syna. Radosny wyraz twarzy Matki miał wyrażać radość odkupienia, które już dokonało się i być zapowiedzią zmartwychwstania i przyszłej chwały zbawionych. Autor jest nieznany. Czas powstania to początek XV wieku. Więcej zobacz: Janusz Nowiński, „Dzieje i kult cudownej figury Najświętszej Maryi Panny Bolesnej w Skrzatuszu w diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej (w dziesiątą rocznicę koronacji)”, *Seminare* 15 (1999): 389–397.

47 Skrzetusz – dawna nazwa obecnego Skrzatusza, kiedyś Skrzatuss, Szroce (niem. *Schrotz*).

48 „Wszakże oczywistym dowodem jest owa u Jana ś<w>. w rozdziale 5-tym, pytającym się uczniom: «Nauczycielu, kto zgrzeszył – ten, czyli rodzice jego – że się ślepo urodził», dana od Chrystusa odpowiedź: «ani ten nie zgrzeszył, ani rodzice jego, lecz aby się wślawili na nim dzieła Boskie». I owa, u tegoż Jana ś<w>. w rozdziale jed<e>nastym, siostron śmiertelnie chorującego Łazarza: «Choroba ta nie na śmierć, ale na chwałę Boską, aby Syn Boży był wślawiony przez nią». I tyle innych niezliczonych, tak w starego, jako i nowego zakonu Piśmie, znajduje się dowodów, z których dochodzimy, że Bóg człeka sprawiedliwą swą ręką dotyka, aby przez modlitwy, śluby, ofiary, przyczynę świętych Pańskich, tak w wiecznych, jako i doczesnych zamysłach do siebie udającymu się, łask i pomyślności udzielając, był za Boga Wszechmocnego uznany, a Imię Jego święte było u wszelkich narodów wślawione. A że te łaski, które Bóg ludziom udziela, są siły ludzkie przechodzące i zowiemy je mianowicie cudami”.

49 Wojciech Wójtowicz, „Cudowne uzdrowienia fizyczne w Skrzatuszu? Ocena teologiczno-fundamentalna świadectw i wnioski pastoralne”, *Rocznik Skrzatuski* 5 (2017): 107–120.

tylko Częstochowę, Rokitno, Lubasz i Tursko⁵⁰. Zwraca uwagę na zasięg oddziaływania Skrzatuskiej Piety⁵¹, nie tylko terytorialny, powiat wałecki, Wielkopolska, ale i powszechny. Wikariusz skrzatuski, znając druki staropolskie na temat sanktuariów maryjnych, podkreśla, że wiarogodność cudownych wydarzeń musiała potwierdzić władza duchowna na podstawie spisanych pod przysięgą świadectw. Takowe spisywane były również i w Skrzatuszu. Biskupi Albert Tolibowski w 1660 roku i Stanisław Witwicki w 1697 roku uznali cudowność miejscowego wizerunku. Wiele potwierdzonych świadectw nie zachowało się. Powodem były wydarzenia, które dotknęły Skrzatusz i ziemię wałecką, potop szwedzki i wojna północna z początków XVIII wieku, kiedy dokonano również grabieży cennych wót z kościoła skrzatuskiego⁵². Wikariusz skrzatuski stawia retoryczne pytanie o brak wydanej wcześniej pozycji książkowej na temat tamtejszego sanktuarium i ubolewa, że z tak dalekiej perspektywy i braku całościowej dokumentacji jego próba opisu może być niewystarczająca⁵³. Jak już wcześniej wspomniano, autor miał utrudniony dostęp do tego, co się zachowało. Biskup A. Tolibowski na podstawie dokumentu komisji teologów cuda potwierdził. Po dokładnej lekturze stwierdzono, że A. Delerdt nie znał cudów spisanych przez delegatów władzy duchownej z Poznania⁵⁴. Nie znał też składu komisji⁵⁵.

Druga część manuskryptu została zatytułowana: *Historia obrazu Najśw[iętszej] Maryi Panny Bolesnej w kościele skrzetuskim cudami słynącej*. Autor sięga do roku 1575 i przenosi czytelnika do miejscowości Mielęcín (niem. *Mellentin*) niedaleko Tuczna, gdzie doszło do napadu protestantów na miejscowy kościół. Zgromadzone tam złote i srebrne wota miały świadczyć o długoletnim kulcie maryjnym. Nie dość, że napastnicy zrabowali wota, obrazy ze świątyni wyrzucili, chcieli również pozbyć się Piety⁵⁶. Opatrzno-

50 Witowska, Nastalska-Wisnicka, *Ku ozdobie i obronie Rzeczypospolitej. Maryjne miejsca święte w drukach staropolskich*, 378, 486, 569. Ks. Delerdt mógł znać książkę Jana Kazimierza Steczewicza dotyczącą Rokitna: Jan Kazimierz Steczewicz, *Skarb nieprzebrany dobrodziejstw Boskich. Obraz cudowny Najświętszej Panny Maryjej w Opactwie Bledzewskim Rokitnickiej* (Poznań, 1672).

51 „Tu albowiem doznał tron Polski na wojnie obronę, tu senatorskie osoby w wszelkich dolegliwościach pociechy, tu szlachta w znacznej liczbie zgromadzająca się, ślubów i ofiar swych pomyslnie i zbawienne otrzymują skutki. Tu stan duchowny corocznie w swych zamysłach do tego łaskawego obrazu ucieka się. Tu miasta i wsie, podług możliwości, ofiary swe i wota na dziękczynienie łask otrzymanych, procesjami licznymi przybywając, czynią”.

52 Boras, Walczak, Wędzki, *Historia powiatu wałeckiego w zarysie*, 118–128; Karl Ruprecht, *Deutsch Krone Stadt und Kreis* (Bad Essen: Verein Deutsch Krone Heimathaus, 1981), 141–142.

53 „Te liczne i osobliwsze cuda, dobrodziejstwa i łaski boskie przez Najświętszą Pannę Bolesną w skrzetuskim obrazie doznane, że dotychczas – lub za co WW Ichmość księża proboszczowie tutejsi, albo inni Ichmość ś.p. przodkowie nasi, rozumiem jednak, że o tym zamyślali – ludziom do wiadomości oraz z historią tego obrazu przez druk podać nie starali się, o tym nie jest rzecz moja”.

54 Do tej pory uważano, że dzieło opisu cudów sporządzone przez Delerdtą jest jedyne. Tymczasem, idąc tropem J. Nowackiego, natrafiono na informacje o pobycie komisji teologów w Skrzatuszu i spisanych przez nich cudownych zdarzeniach. Nie pokrywają się ze świadectwami z manuskryptu. Dokument poznański czeka na szczegółowe opracowanie.

55 Podaje, że było 4 teologów (tak było w znanym mu Rokitnie). Tymczasem w Skrzatuszu było ich trzech.

56 „Zebrawszy się bowiem – tak zagraniczne, jako też i w Polsce przy granicy Margrabstwa Brandeburskiego mieszkający – heretycy na ten wyżej nadmienionej wsi Chwardycy, a po niemiecku Mellentin, stojący kościółek uderzyli. Drzwi wyłamali, wszystkie srebrne i złote ołtarza Matki Cudownej Boskiej ochędustwa i sprzęty na ten czas zabrali. Ale nie tu jeszcze złość heretycka na wszelką bezbożność wylana tamę swęj wszczekłości po<lo>zy-

ściowo znalazł się tam garncarz z Piły⁵⁷ i nabył podstępem figurę od protestantów. Udając się do domu, zatrzymał się u pobożnej niewiasty w Skrzatuszu. Namówiony przez nią pozostawił Pietę i powędrował dalej. A. Delerdt nie rozstrzyga, czy Katarzyna Kadujska zapłaciła za figurę, czy nie. Kobieta także zadeklarowała oddanie jej do miejscowego kościoła⁵⁸. Znając rzeczywistość II połowy XVI wieku na Wałeczczyźnie, wiemy, że nie było wówczas w pobliżu żadnego kościoła w posiadaniu katolików. Jedyna świątynia w Pile pw. NMP i św. Jana Chrzciciela była wówczas również zajęta przez zwolenników M. Lutra. Po krótkim czasie figurę w miejscowym, nowo wybudowanym i poświęconym kościele umieścił miejscowy duchowny katolicki o imieniu Benedykt. Trudno ustalić, kiedy przestawiono Pietę z głównego ołtarza na boczny, pw. św. Doroty. Autor zaznacza, że w latach posługi duszpasterskiej ks. Jakuba Hildebranda w Wałczu zauważano pojawiającą się jasność bijącą od figury⁵⁹. Potwierdzone takie wydarzenie, udokumentowane świadectwem mieszkańców Piły – Jędrzeja Eranika i Wawrzyńca Moczarnika, Delerdt usytuował 14 listopada 1621 roku. Wikariuszem wałeckim oddelegowanym do Skrzatusza był w tym czasie ks. Grabowiecki⁶⁰. To wydarzenie spowodowało uroczyste usytuowanie Piety w głównym ołtarzu, wówczas małego drewnianego kościółka, jak i nowego, wybudowanego pod koniec XVII wieku staraniem starosty nowodworskiego Konstantego Brezy.

Trzecią część zatytułowano *Cuda i łaski przez Najśw[iętszą] Pannę w obrazie skrzetuskim od ludzi pobożnych doznane*. Wikariusz Skrzatuski przedstawia, opierając się na udostępnionych mu źródłach i zaprzysiężonych relacjach, cuda działane za przyczyną Matki Bożej Bolesnej. W wielu przypadkach podaje imię, nazwisko, miejsce zamieszkania, pełnioną funkcję, pochodzenie społeczne i rodzaj dolegliwości obdarowanego łaskami⁶¹. W innych przypadkach nie jest tak precyzyjny i podaje jedynie imię i nazwisko. Poniżej przedstawiona tabela przedstawia cuda działane za wstawiennictwem Piety Skrzatuskiej. Podane w niej informacje dotyczą obdarowanego, skąd pochodził, współczesna odległość i czego doświadczył. Do tej pory uważano, że pierwsze cuda opisane przez ks. A. Delerda sięgają 1605 roku. Tymczasem te najstarsze najprawdopodobniej należy przesunąć na lata 80. XVI wieku i odczytywać drugą cyfrę nie jako 0, ale jak 8.

ła. Rzuca się heretyckie pospólstwo na święte sług Boskich obrazy, na ołtarze, wywraca, depce, pali, naśmiewiska i urąganie się z ostatnią pogardą wyrządza. Obrazowi nawet cudownemu Najświę< >szej Maryi Panny Bolesnej nie przepuszczając”.

57 Tylko w dwóch przypadkach spotkano nazwisko garncarza – Matulik. Podają je A. Fridrich i Wacław z Sulgostowa. Delerdt milczy o nazwisku.

58 „To słysząc wspomniana Katarzyna Kadujska, miłością i nabożeństwem ku Matce Najświętszej zdjęta, od owego garncarza, bardziej łzami i usilnymi prośbami niżeli pieniędzmi zmiękczonego, obraz Matki Najśw[iętszej] otrzymuje, do kościoła skrzetuskiego roku 1572 założonego, a od JW Jmci księdza Jana Szedzińskiego, biskupa ermeńskiego, sufragana poznańskiego, pod tytułem Wniebowzięcia Najświętszej Panny poświęconego, mając go wolę i intencją oddać”.

59 „Wkrótce znowu obraz tenże Matki Najświętszej nowymi łaskami i cudami wślawia, kiedy przez często kole tego obrazu światłości o otwartym źródle miłosierdzia swego lud skruszony upewnia. O czym, gdy J[ego] W[ielmożności] Jmci księdzu Jakubowi Hildebrandowi, na ten czas wałeckiemu plebanowi”.

60 Wikariusz i kościelny – Walenty Wilk – byli również świadkami tego nocnego wydarzenia.

61 Niektóre nazwiska można potwierdzić w zachowanych księgach metrykalnych ze Skrzatusza czy Starej Łubianki.

Ostatnie wydarzenie związane z superiorem jezuickim⁶² w Wałczu pochodzi z 1764 roku⁶³. Warto zauważyć, że w skrzatuskiej świątyni znajdują się malowidła na ścianach obrazujące dramatyczne losy figury. Na tyłach 8 ławek zachowały się przedstawienia niektórych cudownych wydarzeń z manuskryptu ks. Delerda.

Tabela 1. Cudowne wydarzenia spisane przez ks. A. Delerda

Miejsce zamieszkania	Rok	Osoba	Odległość od Skrzatusza w km*	Rodzaj cudu
Skrzatusz		parafianie		powietrze morowe
[Wiesiółka]	1605	Rebeka Klejnowna	15	uzdrowienie z choroby
Wałcz	1605	Piotr Hermann	12	uzdrowienie z choroby
Wałcz		mieszkańcy	12	powietrze morowe
Wałcz		[Katarzyna] z Denhofów Wejherowa	12	uzdrowienie z choroby oczu
Święta		Marianna	51	uzdrowienie z choroby
Łubionka [Łubianka]	1606	Marcin Mentek	15	uzdrowienie zwierząt
Łubionka [Łubianka]	1606	Syn Józefa	15	uzdrowienie z choroby
Łubionka [Łubianka]	1686	Władysław	15	uzdrowienie z choroby głowy i nóg
Złotów	1687	Regina Mrzeczowska	48	uzdrowienie z choroby oczu
Piła	1687	Wawrzyniec Pryba	14	uzdrowienie z choroby
		o. Wojciech Rozwelski (franciszkanin)**		uratowanie od utonięcia
Witków [Witankowo]		chłopiec 15-letni	6	wskreszenie
Oleśnica		Imć Pan Breza	40	uzdrowienie z choroby nóg
Skrzatusz		chłopiec		uratowanie od utonięcia
Święta		Anna	51	uzdrowienie z choroby
Radawnica		Katarzyna	57	uzdrowienie przy porodzie
		Maciej Dolecki		uzdrowienie z choroby uszu
Rozwałd (Różewo)		Marcin Dymka	6	uzdrowienie z choroby obu rąk
Głupczyn (Głubczyn)		dziewczynka Regina	37	uzdrowienie z choroby
Czarnków		Wawrzyniec	50	uzdrowienie z choroby
Tuczno		Katarzyna	35	uzdrowienie z choroby ręki
Łubionka [Łubianka]		Wojciech Popieślała	15	uzdrowienie zwierząt
Piła		Katarzyna Garska	14	uzdrowienie z choroby nogi
Piła		[M]Nikołaj Egger	14	uzdrowienie z choroby
Chrzestowo (Chrzastowo?)		Michał – kmić	80	uzdrowienie z choroby
Tuczno		Anna	35	uzdrowienie z choroby nóg
Czarnków		Jadwiga Modelska	50	uzdrowienie przy porodzie
Rozwałd (Różewo)	przed 1655	Imć Pan Bełdzki – sędzia poznański	6	uzdrowienie z choroby oczu
		Zofia Panuszka		uzdrowienie z choroby
Piła		Jędrzej Romanowicz	14	uzdrowienie z choroby
Czarnków		żona garncarza	50	uzdrowienie przy porodzie
Wieluń (Wielen)		mieszczka	62	uzdrowienie zwierząt
Łubionka [Łubianka]		Michał N.	15	uzdrowienie z choroby

62 Rohwerder, *Historia Residentiae Walcensis Societatis Jesu ab Anno Domini 1618*, 277.

63 Autor wcześniej przedstawił wydarzenie z 1765 roku.

Miejsce zamieszkania	Rok	Osoba	Odległość od Skrzatusza w km*	Rodzaj cudu
Sławianowo		Jakub	51	uzdrowienie ze ślepoty
Bysk (Byszki?)		Michał – rybak	45	uzdrowienie z choroby
Czarnków		córka Walentego	50	uzdrowienie z choroby
Głupeczyn (Głubczyn)		Katarzyna N.	37	uzdrowienie z choroby
Wejnisko?		Katarzyna		uzdrowienie z choroby nogi
Maciejów		Anna	73	uzdrowienie z choroby
Święta		Anna	51	uzdrowienie zwierząt
Góra?		Anna		uzdrowienie z choroby
		Jędrzej Konarzewski		uzdrowienie z choroby
		Marianna Brezionka		uzdrowienie z choroby
Tarnowo		Regina	20	uzdrowienie z choroby nóg
		Wojciech		uzdrowienie z choroby
Wysoka		Stefan N.	43	uzdrowienie z choroby
Skrzatusz–Goraj		Imć Pani Turobojska		uzdrowienie zwierząt
Złotów		dziecko Grzegorza Ropalińskiego – mieszczanin	48	wskreszenie
	1700	szwaczka, luteranka		uzdrowienie z choroby
Tuczno		Stanisław Tuczyński i jego poddani	35	szarańcza
Chodzież		dziecko pana Wyrzychoskiego	43	uzdrowienie z choroby
Koronowo	1703	Zygmuntowa Beskoska	116	uzdrowienie z choroby oczu
Zakrzewo		Jakub Kubelka	58	uzdrowienie z choroby oczu
Bukowo		Małgorzata N.	34	uzdrowienie z choroby
Poznań	1757	szłąący ks. Wilhelma Wilhelma Makinięo***	115	uzdrowienie z choroby
Wałcz, Piła, Tuczno, Nakielno, Sypniewo, Marcinkowice, Róża Wielka	1758–1762	młodzię i profesorowie Kolegium Jezuickiego w Wałczu, parafianie wałeccy i okolicznych miejscowości	12	szarańcza
Skrzatusz	ok. 1760–1762	parafianie skrzatuscy****		szarańcza
Nakielno		kobięta	22	uzdrowienie z choroby nóg
Nakielno		syn kmiecia	22	uzdrowienie z choroby
Nakielno		kobięta	22	uzdrowienie z choroby nogi
Tuczno–Mellentyn (Mielęcın)	1751	Marianna Cichorzewska*****	35	uzdrowienie z choroby piersi
Mellentın (Mielęcın)	1759	Katarzyna Hartwychowna		uzdrowienie z kalectwa rąk i nóg
Mellentın (Mielęcın)		Cygan		uzdrowienie z choroby
[Tuczno]–Mellentın (Mielęcın)		Jędrzej Cichorzewski		uzdrowienie z choroby nóg
Tuczno	1765	mieszkańcy		Susza
[Wałcz]	1764	ks. Kegel SJ	12	uzdrowienie z choroby gardła

* Odległości współczesne w km.

** Pochowany na cmentarzu w Skrzatuszu w 1699 roku.

*** Prepozyt Skrzatuski 1757–1779.

**** Parafianie skrzatuscy ze swoim proboszczem udali się do Mielęcina podziękować tamtejszej parafii za figurę. Od szarańczy zostali uchronieni.

***** Kolejne 4 zapisy dotyczą osób, które modląc się w Tucznie i Mielęcinie, powierzali się wstawiennictwu Matki Bożej Bolesnej ze Skrzatusza.

Do wyżej przedstawionych cudownych zdarzeń dołączył autor listę osób, które jako dziękczynienie za odebrane różnorakie łaski zawiesili swoje wota w kościele skrzatuskim⁶⁴.

Zakończenie

Sanktuarium Matki Bożej Skrzatuskiej nie doczekało się jeszcze monografii, którymi mogą pochwalić się liczne sanktuaria maryjne w Polsce. Teren pogranicza, mała ilość zachowanych źródeł lub ich nieznajomość, małe zainteresowanie badaczy spowodowało, że dzieje skrzatuskiego sanktuarium czekają na zweryfikowanie dostępnego materiału archiwalnego i napisanie wyczerpującej naukowej publikacji. Zaprezentowany manuskrypt ks. Delerda i pogłębione nad nim studium naukowców z pewnością odkryją specyfikę tego dokumentu pochodzącego z XVIII wieku i wydanego we współczesnej transkrypcji. Z pewnością interesujące byłyby badania porównawcze nad składnią, stylem i słownictwem manuskryptu z innymi staropolskimi⁶⁵ drukami maryjnymi z podobnego czasu, pochodzącymi z centralnych rejonów Rzeczypospolitej.

Bibliografia

- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. Acta Sacrorum Ordinationum (ASO 9).
Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu. Zespół Acta Visitationis (AV 18).
Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołońskiej. Parafia Rzymskokatolicka w Skrzatuszu, Księga Małżeństw i Zgonów 1777–1850, 51.
Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołońskiej. Parafia Rzymskokatolicka w Skrzatuszu, Księga Chrztałów, Małżeństw i Zgonów 1658–1777, 331.

64 „Imość Pani Karwoszevska; Imość Pani Korytowska; Imć Pani Rumiejewska i córka jej Barbara; Imość Pani Trzaskowska; Jego Mość Pan Łakiński; Imć Pan Franciszek Orzyński; Imć Pan Grawski z Jmością swoją; Imć Pan Szweykowski; Imć Pani Krąkowska; Imć Pani Marcinowa Łakimska; W Imć Pan Ładisław Breza; Imć Pani Łukowska; Imć Pani Dolecka; Imć Panna Borkowska; JW Imć Pan Cielecki Kasztelan Kamieniecki; W Imć Pan Miaskowski; Miasto Czarnków; Imć ks. Ciechanowicz; W Imć Pani Rokosowska; W Bogu wielebna Imć Panna Ksieni Klasztoru Trzebnickiego; Imć Pani Klejnowa; Imć Pani Gutowska; Imć K. Jakub Grzedziński; JW. Imć Pani Kasztelanowa Gnieźnieńska; JW. Pan Wasilewski; Wieś cała Stręczno; Pan Burmistrz Czarkoski; JW. Imć Pan Wojciech Rokosowski; JW. Imć Wojewodzina Poznańska; Imć Pan Tomicki; JW. Pani Rokosowska stara; Pan Albrecht mieszcz. Wałecki; Imć Pani Rayska; Imć ks. Paweł Hejnik; Proboszcz Tuczyński; WImć Pan Naramowski Star. Ujski; Pan Cybort Ekonom Tuczyński; WImć Pan Tucholka Sędzia Tucholski; JW. Imć ks. Iwański, Proboszcz Katedralny Gnieźnieński, Archidiakon Pozn.; Imć Pani Porowska; WImć P. Święcicki, Starosta Ujski; Pan Berent Mieszczanin Poznański; Imć Pan Wojcicki *susceptant* Grodzki Poznański; Pan Ciempiński Mieszczanin Poz. z żoną swą; Pani Helbingowa Mieszczka Poznańska; Imć Pan Doręgowski; Jejmość P. Uminski Komisarz Starostwa Uj.; Imć P. Aleksander Sekretarz i Ekonom Książęcia Sułkowskiego; Imć Pan D[S?]olecki; Ichmości Państwo Powalsey; etc. etc. etc. Wielu innych ichmościów, którzy na wotach imion swoich wcale nie wyrazili, lub tylko przez początkowe litery, skąd dojść nie można tych Ichmościów imion. Dlatego tu nie są wyrażeni”.

65 Trzeba pamiętać, że Skrzatusz leżący w ziemi wałeckiej był najdalej wysuniętym na północny zachód sanktuarium maryjnym I Rzeczypospolitej.

- Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołońskiej. Parafia Rzymskokatolicka w Skrzatuszu, Księga Chrztów 1777–1850, 17 listopada, 239.
- Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołońskiej. Parafia Rzymskokatolicka w Skrzatuszu, Księga Małżeństw i Zgonów 1777–1850, 235.
- Barącz, Sadok. *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*. Lwów, 1891.
- Bąk, Ludwik. *Dzieje szkoły średniej w Wałczu*. Wałcz: Liceum Ogólnokształcące, 1998.
- Bąk, Ludwik. *Ziemia wałecka w dobie reformacji i kontrreformacji w XVI–XVIII*. Piła: Wydawnictwo Ekolog, 1999.
- Bończa-Bystrzycki, Lech. „Dekanat wałecki XVI–XVIII w.”. *Koszalińsko-Kołońskie Wiadomości Diecezjalne* 13, 1–2 (1988): 36–51.
- Boras, Zygmunt, Ryszard Walczak, Andrzej Wędzki. *Historia powiatu wałeckiego w zarysie*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1961.
- Boras, Zygmunt. *Ateny Wałeckie. Zarys historii gimnazjum wałeckiego*. Wałcz: Zakłady Graficzne, 1990.
- Ceynowa, Tadeusz. „Koronacja figury Matki Boskiej Skrzatuskiej”. *Rocznik Skrzatuski* 1 (2013): 91–106.
- Ceynowa, Tadeusz. „Materiały Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołońskiej w Koszalinie dotyczące kościelnych dziejów Piły”. *Studia Koszalińsko-Kołońskie* 26 (2019): 251–252.
- Ceynowa, Tadeusz. *Ziemia pogranicza. Dekanat wałecki w latach 1821–1920*. Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne Polwen, 2004.
- Delerdt, Andrzej Józef. *Źródło łask Boskich nieprzebrane. Matka Boska Bolesna ze Skrzatusza i Jej historia*, red. Agnieszka Borysowska, Tadeusz Ceynowa. Szczecin–Koszalin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołońskiej, 2018.
- Dworzaczkowa, Jolanta. *Dzieje Wielkopolski*. T. 1: do roku 1793, red. Jerzy Topolski. Warszawa–Poznań: PWN, 1988.
- Dworzaczkowa, Jolanta. *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1995.
- Fąka, Marian. *Stan prawny Kościoła katolickiego w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1815–1850 w świetle prawa pruskiego*. Warszawa, 1975.
- Freie Prälatur Schneidemühl 1942*. Schneidemühl, 1942.
- Fridrich, Alojzy. *Historie cudownych obrazów NMP w Polsce* T. 1: Obejmujący obrazy Archidiecezyji gnieźnieńsko-poznańskiej, diecezji chełmińskiej i warmińskiej. Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Jezusowego, 1903.
- Gatz, Erwin. „Schneidemühl”. W: *Lexikon für Theologie und Kirche*. Bd. 9 (szp. 189–190). Freiburg–Basel–Rom–Wien: Herder, 2000.
- Hagedorn, Krzysztof. „Powstanie parafii w Skrzatuszu i jej uposażenie”. *Seminare* 11 (1995): 205–228.
- Hagedorn, Krzysztof. *Dzieje parafii w Skrzatuszu w Polsce przedrozbiorowej*, mps. Lublin, 1988.

- Janiec, Zdzisław. „Koronacja obrazu Matki Bożej jako przejaw czci Maryjnej”. W: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*. T. 7, red. Jan Walkusz, 87–103. Lublin: Wydawnictwa KUL, 2008.
- Jeneralczyk, Henryk. *Dekanat walecki, jego organizacja i struktura w XVI w.* mps. Poznań, 1975.
- Klejna-Wendt, Piotr. „Z dziejów wielkopolskiej linii rodu Klejna z Wiesiołki”. *Rocznik Skrzatuski* 4 (2016): 125–140.
- Klitsche, Erich. „Die Bulle de salute animarum vom Jahre 1821 und die Entwicklung der kirchlichen Verhältnisse im Osten Deutschlands bis auf unsere Zeit”. W: *Die Apostolische Administratur Schneidemühl*, red. F. Westpfahl, 41–50. Schneidemühl: Verlag des Johannesboten, 1928.
- Korytkowski, Jan. *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnanensis*. Gnesnae: Jan Bernard Lange, 1888.
- Kumor, Bolesław. *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*. Lublin, 1972.
- Malej, W. *Koronowane obrazy Matki Najświętszej w Polsce*. Warszawa, 1958.
- „Mapa X. Rozmieszczenie zborów różnowierczych w Wielkopolsce około 1650 r.”, oprac. E. Jarmuszkiewiczówna, T. Kowalski. W: Jolanta Dworzaczkowa, *Dzieje Wielkopolski*. T. 1: *do roku 1793*, red. J. Topolski, 560. Warszawa–Poznań: PWN, 1988.
- Nitecki, Piotr. *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2000.
- Nowacki, Józef. *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. T. 2. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1964.
- Nowiński, Janusz. „Dzieje i kult cudownej figury Najświętszej Maryi Panny Bolesnej w Skrzatuszu w diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej (w dziesiątą rocznicę koronacji)”. *Seminare* 15 (1999): 389–397.
- Pawiński, Adolf. *Źródła dziejowe*. T. 12. Warszawa, 1883.
- Petzelt, Ludwig. „Die Errichtung der Erzbischöflichen Delegatur und die Anfänge der Apostolischen Administratur Tütz”. W: *Die Apostolische Administratur Schneidemühl*, red. F. Westpfahl, 12–147. Schneidemühl: Verlag des Johannesboten, 1928.
- Prejs, Roland. „Prałatura pilska w świetle schematyzmu z 1940 r.”. *Roczniki Teologiczne* 55, 4 (2008): 36–37.
- Rohwerder, Max. „Aus der Geschichte des Gymnasiums in Deutsch-Krone”. *Grenzmärkische Heimatblätter* 9, 1 (1933): 35–39.
- Rohwerder, Max. *Historia Residentiae Walcensis Societatis Jesu ab Anno Domini 1618 avo. Geschichte der Jesuitenresidenz in Walcz (Deutsch-Krone) 1618–1773*. Kolonia, 1967.
- Ruprecht, Karl. *Deutsch Krone Stadt und Kreis*. Bad Essen: Verein Deutsch Krone Heimathaus, 1981.
- Schmitt, Friedrich W.F. *Geschichte Deutsch-Croner Kreises*. Thorn: E. Lambeck, 1867.
- Stecewicz, Jan Kazimierz. *Skarb nieprzebrany dobrodziejstw Boskich. Obraz cudowny Najświętszej Panny Maryjej w Opactwie Bledzewskim Rokitnickiej*. Poznań, 1672.
- Wacław z Sulgostowa. *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne*. Kraków, 1902.

- Wejman, Grzegorz. *Organizacja Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej w latach 1945–1972*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2007.
- Witkowska, Aleksandra. „Koronacja obrazów”. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 9 (kol. 884–886). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2002.
- Witkowska, Aleksandra. „Uroczyste koronacje wizerunków maryjnych na ziemiach polskich w latach 1717–1992”. W: *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX wieku na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych*, 87–103. Kraków: Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1995.
- Witowska, Aleksandra, Joanna Nastalska-Wiśnicka. *Ku ozdobie i obronie Rzeczypospolitej. Maryjne miejsca święte w drukach staropolskich*. Lublin: Wydawnictwo Werset, 2013.
- Wójtowicz, Wojciech. „Cudowne uzdrowienia fizyczne w Skrzatuszu? Ocena teologiczno-fundamentalna świadectw i wnioski pastoralne”. *Rocznik Skrzatuski* 5 (2017): 107–120.